

ENG KATTA AMUDARYO KURAKKA BURUNNI

To'ychiyeva Matluba Tolibsher qizi

O'zbekiston davlat tabiat muzeyi

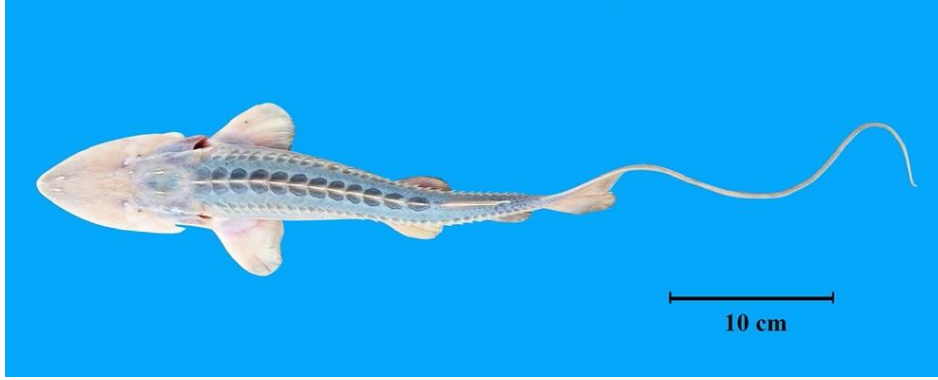
Tabiatmuzeyi1876@umail.uz

***Annotatsiya.** Eng qadimiy jonzotlardan biri — Amudaryo katta kurakburuni butunlay qirilib ketish arafasida. Amudaryo katta soxta kurakburuni hozirgacha saqlanib qolgan jonzotlar ichida eng qadimiylardan biri hisoblanadi. Ushbu baliq turi xalqaro «Qizil kitob»ga «butunlay yo'q bo'lib ketish arafasidagi tur» maqomi bilan kiritilgan. Dunyoda faqatgina Amudaryo suvlarida uchraydigan ushbu baliq hozirda uni saqlab qolish uchun deyarli choralar ko'rilmayapti. Aksincha, ushbu baliq turi mahalliy xalq tomonidan muntazam ovlanib kelinadi va soxta kurak burunlar urug'iga mansub boshqa baliqlar kabi qirilib ketish arafasida.*

***Abstract.** One of the oldest creatures, the Amudarya great kurakburu, is on the verge of complete extinction. The Amudarya great false kurakburi is considered one of the oldest extant creatures. This species of fish is listed in the International "Red Book" with the status of "a species on the verge of complete extinction". This fish, found in the world only in the waters of the Amu Darya, currently practically does not take measures to preserve it. On the contrary, this type of fish is regularly hunted by locals, and the false shovel is on the verge of extinction, like other fish belonging to the family of nosefish.*

***Kalit so'zlar:** Qilquyruq, sayoz, relikt, morfologik, kariotipi, osteologik, endemic, Mezozoy, Kaynozoy, monofiletik, migratsiya.*

Amudaryo katta soxta kurakburuni hozirgacha saqlanib qolgan jonzotlar ichida eng qadimiylardan biri hisoblanadi. Ushbu baliq turi xalqaro «Qizil kitob»ga «butunlay yo'q bo'lib ketish arafasidagi tur» maqomi bilan kiritilgan.

Amudaryo katta soxta kurakburuni hozirgacha saqlanib qolgan jonzotlar ichida eng qadimiylardan biri hisoblanadi. Biroq hozirda uni saqlab qolish uchun deyarli choralar ko'rilmayapti. Aksincha, ushbu baliq turi mahalliy xalq tomonidan muntazam ovlanib kelinadi va soxta kuraka burunlar urug'iga mansub boshqa baliqlar kabi qirilib ketish arafasida.

Amudaryo katta kurakburuni boshqa bakralar ichida nisbatan kichik baliq bo'lsa ham, *Pseudoscaphirhynchus* urug'i vakillari ichida eng yirigi hisoblanadi. Uzunligi xivchiga o'xshash ingichka dum bilan birgalikda 85 sm gacha, og'irligi 2 kg gacha yetadi. Dum suzgichining yuqori uchi ingichka, uzun xivchiga aylangan. Shu belgisi bilan boshqa urug'doshlaridan farq qiladi. Tumshug'i keng, uning uchida va yon tomonida 1-9 ta o'tkir uchli tikanlari bor. Ko'zlarining oralig'i va ensa qismida ham ana shunday 2 tadan o'tkir tikanlar bo'ladi. Og'zi boshining pastki qismida joylashgan, keng, mo'ylovlari silliq. Ko'zlari mayda. Cho'girlari

soni orqa tomonida 10-15 ta, yon tomonida 28-40 ta, qorin tomonida 5-11 ta atrofida bo'ladi. Orqa suzgichidagi shu'lalar soni 25-37 ta, anal suzgichida esa 15-24 ta bo'ladi. Jabra qilchalari soni 13-20 taga yetadi. Amudaryo katta kurakburunining ikkita: nisbatan yirik, och tusli, kech voyaga yetadigan normal formasi va kichik, to'q rangli, erta voyaga yetadigan pakana formasi uchraydi.

Chuchuk suv balig'i. Amudaryo o'zanida yashaydi. Ilgari Orol dengizi qurimasidan avval ham dengizda yoki Amudaryo havzasidagi ko'llarda uchrashi qayd etilmagan. Amudaryo katta kurakburunining yosh vakillari mayda baliqlar va suvdagi hasharot lichinkalari bilan, voyaga yetgan vakillari esa asosan boshqa mayda baliq turlari bilan oziqlanadi. Dastlab olib borilgan 1960—1970-yillardagi tadqiqotlarda Amudaryo katta kurakburunining voyaga yetish davri 5-8 yoshli individlar orasida kuzatilgan bo'lsa (urg'ochilari erkaklariga nisbatan biroz kechroq voyaga yetadi), 1990-yillarda olib borilgan kuzatuvlarda 4 yoshli individlar orasida ham voyaga yetgan vakillari uchragan, tadqiqotchilar buni baliqlar yashash muhitidagi o'zgarishlar bilan bog'lash mumkinligini aytishadi[3]. Amudaryo katta kurakburunining biologiyasi haqida yetarli ma'lumotlar mavjud emas. Shunday bo'lsada, mart va may oylari oralig'ida normal formadagi urg'ochilari 3100-36500 tagacha, pakana formadagi urg'ochilari esa 1000-2000 tagacha tuxum qo'yishi ma'lum. Ushbu baliqlar faqat har 4-5 yilda bir marta tuxum qo'yadi deb ishoniladi. Tuxumlarini suv tubiga qo'yadi. Tuxumlari yopishqoq, qora, diametri 1,5-2,7 mm atrofida. Tuxumdan chiqqan lichinkalari loyqa suv tubida yashashga moslashgan. Yosh baliqlarning tumshug'ida tikanlari va dum qismidagi xivchinlari bo'lmaydi, ular baliq 6,5 sm bo'lganidan keyin paydo bo'ladi. Amudaryo katta kurakburunlari 14 yil atrofida yashaydi.

Amudaryo katta kurakburuni dastlab tashqi morfologik belgilariga ko'ra Shimoliy Amerika daryolarida uchrovchi kurakburunlar (*Scaphirhynchus*) urug'i bilan birgalikda *Scaphirhynchinae* kenja oilasiga birlashtirilgan edi. Amudaryo katta kurakburuni kariotipi 118-120 xromosomadan iborat bo'lib, u bakralarning kam xromosomal guruhiga mansub. Amudaryo katta kurakburuni va kurakburun bakra (*Scaphirhynchus platorhynchus*) genetikasi va kariotipini solishtirish asosida olib

borilgan tadqiqotda ular orasida yaqqol ko'zga tashlanuvchi farqlar mavjud ekanligi va Scaphirhynchinae oilasi polifiletik kelib chiqishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. O'tkazilgan so'nggi morfometrik va osteologik tadqiqotlar asosida soxta kurakburunlar urug'i alohida mustaqil Pseudoscaphirhynchinae kenja oilasi sifatida ajratildi. Yaqinda amalga oshirilgan to'liq mitoxondrial genom asosidagi filogenetik tekshiruv ham soxta kurakburun (Pseudoscaphirhynchus) va kurakburun (Scaphirhynchus) urug'larining o'zaro monofiletik emasligini ko'rsatdi.

Amudaryo katta kurakburuni tabiatan kamyob baliq, u hozirda Amudaryoning o'rta va quyi oqimida uchraydi. So'nggi yillarda tartibsiz ovlanishi, yashash muhitining o'zgarishi, daryo suvidan sug'orish maqsadida foylanilishi, daryoga tashlama suvlarning quyilishi oqibatida daryo suvi kimyoviy tarkibining o'zgarishi natijasida Amudaryo katta kurakburunining soni kamayib bormoqda. Amudaryo katta kurakburuni O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston Qizil kitoblariga kiritilgan. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (TMXI) qizil ro'yxatiga „Butunlay yo'q bo'lib ketish arafasidagi turlar“ (CR) maqomi ostida kiritilgan. Bugungi kunda ushbu baliqni ovlash mutlaqo taqiqlangan. Qizilqum, Surxon qo'riqxonalarida va Quyi Amudaryo biosfera rezervatining qo'riqlanadigan hududida muhofazaga olingan. 1998-yildan SITES ning II ilovasiga kiritilgan.

2019 yilda Amudaryoning quyi oqimidagi Amudaryo belkuraklarining ikkala turining yashash joyida (katta Amudaryo belkuraklarining ikkala shakli (Pseudoscaphirhynchus kaufmanni), shuningdek, ayniqsa kam uchraydigan kichik Amudaryo belkuraklari (Pseudoscaphirhynchus hermanni) Xorazm milliy tabiat bog'i tashkil etildi. Park rahbariyati milliy bog ' negizida Amudaryo lopatonoslarini saqlash uchun Xorazm Mamun Akademiyasi ishtirokida eksperimental o't o'tkazish laboratoriyasini tashkil etish va ishlash bo'yicha uzoq muddatli loyihaga qiziqish bildirdi. Rejalashtirilgan laboratoriyani Amudaryo belkuraklarining har ikkala turining yashash joyiga yaqin joylashgan milliy bog'ning yaxshi obodonlashtirilgan Markaziy ma'muriy binosiga joylashtirish to'g'risida qaror qabul qilindi, bu logistika muammolarini juda osonlashtiradi (tuzoqqa tushgan baliqlarni etkazib berish va tizimni almashtirish uchun Amudaryo suvini etkazib berish).

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Muge, N. (2010). "Pseudoscaphirhynchus kaufmanni". IUCN Red List of Threatened Species 2010: e.T18601A8498207. doi:10.2305/IUCN.UK.2010-1.RLTS.T18601A8498207.en.
2. Birstein, V.J.; J.R. Waldman; and W.E. Bemis, editors. Sturgeon biodiversity and conservation. Kluwer Academic Publishing, 1997 — pp. 377–378, 381–382 bet. [[Maxsus:BookSources/ISBN 0-792-34517-7|ISBN ISBN 0-792-34517-7]].
3. Salnikov, V.B.; V.J. Birstein; and R.L. Mayden. The contemporary status of the two Amu Darya River shovelnose sturgeons, *Pseudoscaphirhynchus kaufmanni* and *P. hermanni*. *The Sturgeon Quarterly*, 1996 — 4(3): 10-14 bet.